

JELZÉSEK ÉS JELENTÉSEK ARANY JÁNOS
IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL

SZELI ISTVÁN

Arany János halálának százados évfordulóján méltóbb megemlékezés lenne, ha az életmű tartópilléreiről beszélünk: a *Toldiról*, a *Buda haláláról*, a balladákról, az ötvenes és hetvenes évek lírájáról. Az újszerű nemzetszemlélet, művészi program és költői magatartás e megannyi remekéről, amelyek valóban korszakot nyitnak és korszakot zárnak a múlt század magyar irodalmában. Szellemét mégsem az egész életművet átfogó „emlékbeszédben” kívánjuk megidézni. Futó reflexiónk a költő nagykőrösi tanárkodásának egy melléktermékére vet pillantást, az irodalmi tudat építésének egy apró kövecskéje, amely önmagában aligha képvisel nagyobb értéket sem anyagfeltáró tudományos-filológiai értékei, sem egyéb minőségei alapján, azonban, mint ahogyan minden jelentős szellem kevésbé jelentős alkotása, ez is jelzése valaminek, ami még csak az idők méhében érlelődik, de ami mégis érdemes arra, hogy „jegyzés tétessék” róla.

Az *Arany János magyar irodalomtörténete* című nagyobbrészt diák-másolatokban fennmaradt szöveg csak 1911 óta ismert nyomtatott alakban („Közzé teszi és bevezetéssel ellátta Pap Károly”). A pályatársak, pl. Gyulai Pál vagy Lévy József, már jóval korábban ismerték és méltóképpen értékelték is a költő jegyzetkészítő tevékenységét. Megjelenése óta a filológia tisztázott minden fontosabb tudnivalót a szövegről. Itt csak röviden említjük, hogy Lévy Józsefhez írt levelében, tanári működésének vége felé Arany arról számolt be, hogy tanítványjaival a régebbi korok irodalmából legszívesebben Toldy Ferenc *Példatárából* olvastat, mert megbízhatóbbnak tartja, mint Lonkay hivatalosan jegyzett tankönyveit („tele pápistasággal”). Csöndes rebeliségére jellemző, amit Lévyhoz írt: „Természetesen, az irodalmi állapotok általános rajzát, mi könyvben nincs, kiegészítem szóval.” Magától értetődik, hogy saját koráért is, amit a „forradalom” korának nevez. Úgy véli, hogy a nyolcadik osztályban már nem kellene irodalomtörténetet oktatni. Mivel azonban sok tanuló — Toldyn nevelkedve — legfeljebb a középkorig jutott

el, a legújabb kort is szükségesnek véli ismertetni velük. Ebben a Lévyhoz írt levelében írja le a pedagógiai utókor számára sem érdektelen intelmét: „Olyan alkalmazott aethetica, mely minden művészetre kiterjed, vagy theoretica, mely csupán szemlélődéssel talál jól, nem ily korú, olvasottságú ifjúkhoz való! A szókat betanulhatná, de az értelem éhen maradna.” (Bővebben: *Arany János Nagykőrösön*. Írta: Dr. Törös László. Nagykőrös, 1974.)

Már az imént idézett levélből is kitűnik, hogy Arany katedráról elhangzott szavai nem mindenben voltak azonosak az offciális tankönyvek felfogásával, s a tananyag ismertetése során is némileg eltért az irodalomtörténet szokásos időbeli felosztásától, abból a meggondolásból kiindulva, hogy a „legújabb kor irodalma (Bessenyeitől kezdve) közelebb áll a gyermekekhez”. A régebbi korszakok irodalmát (így a *Halotti Beszédet* is) értebb korokra hagyta.

Az általa készített jegyzet csak keveset tükröz Arany tanári munkájának „rendhagyó” voltából. Szövege valóban követi a történelmi folyamat Toldy által megállapított rendjét, s bizonyos eltéréssel korszakolását is átveszi. Az írók és műveik ismertetésében szintén Toldyra támaszkodott. Ameddig és amennyiben ezt egyáltalán tehetett.

Az Aranyról szóló szakirodalom eléggé könnyedén vette tudomásul, a költő Gyulai Pálhoz írt egyik levelében tett kijelentését, hogy iskolai jegyzete nem egyéb Toldy műveinek kivonatánál. Azok, akik munkájával foglalkoztak, egyaránt úgy vélik, hogy Pap Károly rendkívül alapos szövegvizsgálata, illetve Toldy és Arany szövegének részletes összehasonlítása alapján tett megállapításai, feleslegessé tesznek minden további munkát ezen a téren. Voïnovich Géza (*Arany János életrajza 1849—1860*. Budapest, 1931. 273. l.) úgy nyilatkozik, hogy Pap Károly kiadásának „bevezetése minden idevágó kérdést tisztáz”. Hasonlóképpen szól Hatvany Lajos is: „Arany ezt Toldy Ferenc nyomán írta minden eredetiségről lemondva... Pap Károly érdeme marad, hogy odaadó figyelemmel megjelölte azokat a látszólag csekély eltéréseket, melyek Arany és Toldy Ferenc szövege közt vannak.” (Hatvany Lajos: *Szalontától Pestig*. Budapest, 1977. 13—14. l.) Szinnyi Ferenc nem nagy igényű Arany-életrajza csak annak megállapítására korlátozódik, hogy „Ismert lelkiismeretességénél fogva pedagógiai tapintattal s nagy gonddal tanítja különösen a magyar irodalmat, maga állapítván meg az egész tanítandó anyagot, s a tanítás menetét és diákjai számára tömör irodalomtörténeti jegyzetet készít.”

Jócskán akadna még idéznivaló a kiterjedt Arany-irodalomból, de végül is említsünk meg még két véleményt. Babits meleg hangú méltatásban jobbra a szöveg pedagógiai használhatóságát, a szerző modern oktatási eljárásait, tényekhez való ragaszkodását s persze: nyelvi remekléseit, fordulatait emeli ki. Rámutat arra, hogy Toldy konzervatívizmusával szemben Arany az „új iskolát” érdemének megfelelően mélt-

tatja, különösen Petőfi korszakot alkotó jelentőségét emeli ki, viszont a magyar irodalomtörténet-írás fejlődése szempontjából nem veszi számba „az esztétikai ízlés és tudás” e kiválóságának munkáját. (Babits Mihály: *Írás és olvasás. Tanulmányok. 3. kiadás. 1938. 53. l. stb.*) Keresztury Dezső Arany iskolai szövege új, 1977-i kiadásának „fülszövegében” arról ír, hogy „ez az irodalomtörténeti kivonat több pusztá kivonatonál”.

Több is, kevesebb is, mondhatnánk Keresztury nyomán. Mindenképpen kevesebb, ha Toldynak akár 1864—65-ben megjelent irodalomtörténete szövegével vetjük egybe, akár az 1851-i *Irodalomtörténetével*, vagy az 1854-i *Költésztörténetére* gondolunk, amelyek sok tekintetben még évtizedekig a magyar irodalomtörténet-írás alapvető és forrásértékű alkotásai és kútfői minden további hasonló feldolgozásnak majdnem a század végéig. De több is, ha a lényegre utaló fogalmazását tekintjük. Arany ugyanis, kivonatonak szánván munkáját, szabadon bánt örökölt anyagával, és ennek átvételével érvényesítette saját ízlését és ismereteit. Elsősorban azonban azt kell szemügyre venni, hogy mi állhatott rendelkezésére az ötvenes évek során Toldy Ferenc munkái közül. 1859 végéig Toldynak tulajdonképpen csak két jelentős műve van, amire a nagykörösi tanár támaszkodhatott: *A magyar nemzeti irodalom története*, 1851, amelynek két kötete az ókort és a középkort tárgyalja a mohácsi vészig, valamint *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig* című műve 1854-ből. Életének főműve, *A magyar irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, amely mind tudományos rendszerezésével, tisztultabb elvi álláspontjaival, mind pedig anyagának gazdagságával leginkább szolgálhatott volna Arany kivonata tárgyául, csak 1865-ben jelent meg, tehát jóval azután, hogy Arany elkészítette nagykörösi jegyzeteit. Ezért ennek „extractusáról” nem lehet szó. Márpedig, ahogy azt Horváth János, e kérdésben illetékesebb állapítja meg: „Ez az ő irodalomtörténete, erre gondol, aki Toldyról beszélt” (Horváth János kiemelése). (*A magyar irodalomtörténet fejlődéstörténete*. Budapest, 1976. 330. l.) 1855-ből való *A magyar költészet kézikönyve* című antológia is, amelynek életrajzai, bevezető cikkei szintén hasznosíthatók voltak a jegyzet összeállítója számára. S említsük még meg *Handbuchját*, valamint kisebb jelentőségű dolgozatait is a korábbi évekből.

Mi, azokon a „szent apróságokon” kívül, amelyekért Hatvany kedvelte Arany e szövegét: a sokatmondó és láttató jelzőkön és egyéb nyelvi leleményeken túl, amit Babits becsül oly nagyra, arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Aranynak ez a munkája kiválóan illeszkedik bele az irodalom és az irodalomtörténet fejlődésének abba a vonulatába, amit oly meggyőzően rajzolt fel Horváth János. Amit ebben a klasszikusnak tartott felfogásban az irodalom folyton szűkülő fogalmáról kifejtett, érvényesíti az irodalomtörténetre is, hisz ennek eljárásai, szemlélete és módszertana természetszerűleg követik magát az irodalmat.

Az írásbeliség egészével a kezdetben még azonosnak tartott „literatúra” az idő kiválasztó és megszűrő retortáin át a XIX. század közepén eljutott a miénkhez hasonló vagy az ehhez közelálló irodalomfelfogásig. Nagybárra ezt az utat követte az irodalom története is, amely mindenkor feladatából következően a betakarításban, a tények számbavételében, olykor — a korábbi évszázadokban csak elvétve — a szelektálásban és értékelésben ismerte fel teendőit. Czvittinger Dávid nevezetes *Tükörétől* (*Specimen Hungariae Literatae* 1711), mely az általa ismert literátus férfiakról és írásaikról ad hírt válogatás nélkül, eljutunk az elődök felsorolásában Bod Péter *Magyar Athenasáig* (1766), amely, noha már magyar nyelven, de még mindig lexikonszerűen mutatja be az írástudókat. Fontos állomás Pápay Sámuel 1808-i munkája *A magyar irodalom esmérete*. Ez már nemcsak nevek és könyvek halmazaként fogja fel az irodalmat. Pápay „időkerületekben” gondolkodik, a „literátori nagyobb szabadság”, az „emberi és ama nagy változása” szerint próbál eligazodni a magyar irodalom időszakasaiban, mindenekelőtt a felvilágosodás áramlatainak a jegyében. Tehát az időbeli egymásutánban az összefüggések és az egymásból következő felismerésnek elemei is feltűnnek művében, noha a literatúra még nála is alapvetően egyféle kvantum: írók és írók együttese. Az irodalom szemléletének a felvilágosodás korabeli külterjes műveltség-eszménye örökségeként Toldynál is felfigyelhetünk erre, különösen az 1851/52-i munkájában, de még jóval később is. *Nemzeti irodalomtörténetének* még a Gyulai által javított 1878-i negyedik kiadása is rendkívül vegyes anyagot sorolt be az irodalom körébe. Könyve bevezetésének második paragrafusára szerint (*Az irodalomtörténet kiterjedése*): „Valamely nemzet összes vagy egyetemes irodalomtörténete kiterjed az irodalmi munkásság minden ágaira, tehát a szorosan tudományos és különböző nyelveken készített művekre is.” Ettől megkülönbözteti ugyan a *nemzeti irodalomtörténet* fogalmát, amely azonban csak nyelvében különbözik az előbbitől, s előtérbe helyezi azokat a műveket, amelyekben a nemzet szellemi sajátságai nyilatkoznak meg: a költészet, a vallástudomány, a történetírás, „nem mellőzve még is az exact vagyis mennyiség-tani, természeti, s az ezeken alapuló gyakorlati tudományok irodalmát sem”. Tanulságos, hogy a külterjes irodalomfelfogás alapján *A magyar nemzeti irodalom története...* című főművében az általa leginkább becsült, sőt csúcspontnak minősített 1808 és 1830 közötti korszakra vonatkozóan majdnem ugyanannyi az egzakt tudományok körébe sorolt címszók száma, mint a nemzeti irodalomba tartozóké. Csak ízelítőül említenék néhány példát: *Szülést segítő Tudomány; Allati Mágnesség mérőserpenyűje; Az egészséges emberi test Bonctudományának alaponulatai; A szabad kézzel való Rajzolás tud. kezdete; Gazdasági Vizsgáló; Regulamentum a m. felkelő nemesség számára; A Szolgálat — s a Gyakorlás. Reg. az erdélyi felkelő nemesség lovasságának számára...* stb.

A szerző következetes tehát önmaga tételéhez, amit irodalomtörténetének már első mondatában kimond: „Irodalom alatt a nyelven és írott termékekben nyilatkozó emberi szellem műveinek bizonyos összegét értjük.” (T. F. kiemelése) A kiemelés arra mutat, hogy számára továbbra is a művek összege a fontos, nem pedig az irodalomhoz való tényleges tartozása. Ezt a teljességet, összességet mint elvet azonban az időbeli kiterjedés szerint csak részben valósítja meg, mint ahogyan az 1854-i *Költészettörténete* bizonyítja, de még ennek 1867-i második kiadása is. Könyvének első kiadásában bejelenti, hogy „... a nemzeti költészet történetét veszem fel foglalkodásunk tárgyául, s azt, ha lehetend, egész a legújabb időkig folytatom”. Ennek ellenére még névmutatójában sem találkozunk olyan — pályájukat akkor már lezárt — költők nevével, mint Vörösmarty vagy Petőfi. Természetesen Aranynál is felbukkan az „összeg” fogalma, de ő már nem „a művek összességére” helyezi a nyomatékot, hanem az emberi „szellemi működés összegéről” szól. Ebben talán ott lappang az a felfogása is, hogy maga a szellemi működés szerveződik, összegeződik irodalomná.

Toldy és Arany munkájának az összehasonlítása voltaképpen illuzórikus, hiszen nem azonos rendeltetésű, szándékú vagy célú szövegeket kell párhuzamban állítani, amelyek mennyiségileg is rendkívüli mértékben különböznek egymástól. S ez lényeges körülmény! (Még a Pap Károly filológiai acrobáciáját dicsérő Hatvany is csak a szöveghasonlítás anyagi eredményeire utalhatott.)

Az erdőt a ligettől nem csupán a bennük lévő fák száma szerint különböztetjük meg. Az egyik maga az áttekinthetatlenség, aljnövényzete miatt maga az áthatolhatatlanság, a másik a gondozottság és rendezettség képzetét idézi fel bennünk. S hogy megmaradjunk e hasonlat körében: Arany szövege éppen azáltal válik ez utóbbihoz hasonlóvá, hogy igen nagy mértékben megritkult benne az „aljnövényzet”. A Toldy által legújabb kornak mondott irodalom anyagát tárgyalva (mint láttuk: nála még a „nemzeti irodalom” is felerészben nem ilyen kategóriába tartozik), Arany éppen csak célzást tesz a tudományos prózára: „*A Tudományos Gyűjtemény*... 25 évi folyamában sok becses cikket hozott a különféle tudományok köréből.” Hasonlóan szól a *Tudománytár évnegyedes kötetéről* is. A történetírók közül Péczelit, Horváth Mihályt és Bajzát emlí ki, az értekező próza művelői közül Szemere, Kölcsey, Erdélyi és Széchenyi munkásságát, de itt is az „irány” szárazsága, körmondatossága, magyaros vagy idegen színezete, túltömöttsége vagy szaggatottsága szerint minősít, tehát nyelvi és irodalmi mércék alapján.

Aranynak oly kiváló ismerője, mint pl. Voinovich, sem látja meg a minőségi különbséget, ami Arany és Toldy irodalomtörténetének szemlélete között van: „Jóformán csak átírja Toldy könyvét könnyebb, világosabb nyelvre, régebbi rövidítése szerint.” Tudnunk kell azonban, hogy éppen e rövidítések természete és Arany szelektáló elve árulja el, hogy itt

egy másféle irodalmi tudatról van szó: az irodalom önelvűségének és „önjogúságának” itt talán még nem egyértelmű és maival azonos fogalmáról, de kétségkívüli jeleiről. Arról, hogy — mint ahogyan Pap Károly mondja — korántsem egyedül oktatási szükségből igyekezünk megszabadítani az irodalmat a nem irodalmi hordalékanyagtól, s nemcsak attól, hanem a nem kiváltképpen irodalmi és esztétikai célok és elvárások kiszolgálásától is, ide értve még a nemzetieket is. Toldy irodalomtörténetében az irodalom mindenekelőtt a „nemzeti szellem sajátosságának” a kifejezője, ez nála az irodalmiság alapvető ismérve. Horváth János, az „eredetiség” mozzanatának irodalomfogalmáról és az irodalmi tudatról értekezve, Arany érdemét másban jelöli ki: „... hogy irodalmunk egészében véve a nemzeti érzelmek kifejezője, a nemzeti politikum szószólója és alárendeltje legyen: e kötelezettsége állól a szabadságharc előtti nagy költők gyakorlata, majd Arany Jánosé felmentette már, s Gyulai Pál egész kritikai működése az irodalom önjogúságát kodifikálta.”

Arany „extractusa” és Toldyt kivonatoló eljárása e vetületben tehát nem látszik egyszerűen technikai műveletnek, ahogyan oly sokan értelmezték a Pap Károly által közreadott könyvecskét. Pedig már ő is felhívja a figyelmet arra, amit Horváth oly mély értelmű tanulmányaiban kifejt. Arany irodalomtörténetének az 1711 és 1772 közé sorolt anyagáról szólva megállapítja: „E kor tárgyalásában kezd érvényesülni egyúttal az a felfogás- és ízlésbeli törekvése is, hogy a szorosabb értelemben vett költői irodalmat mindinkább előtérbe állítva, tartalomában, érdekekben a többi ágak fölé emelje, a mely az ő egyéni hajlamán kívül tanítói célzatának is mindenbizonnyal jobban megfelelt.” Pap bizonyos fokozatosságot is kimutat Aranynek e szelektáló eljárásában: „Különösen szépek e tekintetben az egyes korokat bevezető »Áttekintései«, a közéleti és kulturális viszonyokról nyújtott markáns képei... De míg az Ó- és Középkor néma századaiban, amidőn a magyar lélek nem az irodalomban nyilvánkozott meg legjellegzetesebben: főként ezeket állítja előtérbe, addig az *Ujkorban* már a különböző — tudományos és költői irányokat, azok okait és főképviseleit emeli ki fokozott érdekel... Viszont a *Legújabb korban* már csak az elsőrangú irodalmi jelenségeket, divatos költőiskolákat és jelesebb költőket...” Nyilván ezzel függ össze az is, hogy ahol voltaképpen irodalmat még alig talál, csak igen szűkszavú, viszont saját korának irodalmát tárgyalja legbővebben (s nagy önállósággal, hisz ebben Toldyra nem támaszkodhatott). Pap elemzésének egyik lábjegyzetében ezt a költő formaérzékével értelmezi, mi inkább az újszerű irodalmi tudat megjelenését látjuk benne: „Még az egyes korok tárgyalási mértékében is jelentkeznek Arany önkénytelen forma-tökléje, midőn azok súlyossága szerint az Ó-kort 21, a Középkort 24, az Uj-kort 40, a Legújabb kort, mint a legtermékenyebbet és legértékesebbet, 70 oldalon tárgyalja.” Pap Károly ott fogalmaz a legvilágosabban, ahol Arany modernségére mutat rá: „Arany volta-

képp e rövid vázlatban ugyanazt a felfogást igazolja előttünk gyakorlatilag, amelyet a mai modern irodalom történeti elmélet hirdet egyre hangosabban, hogy: »a nemzeti irodalom története első sorban a költői és széprózái, szóval a szépirodalom története«.

*

Toldy nagy érdeme, hogy az irodalomtörténetet, mint tudományt, egyetemen is oktatható diszciplínává és a tudományos vizsgálat tárgyává tette, kritériumait megjelölte. Arany János e redukált szövegeiből kitetszik az a szándék, hogy kiszűrje a magyar irodalom több százados múltjából az esztétikailag továbbbítható anyagot, az „irodalmat” mint olyant, s ez — még ha „középiszkolás fokon” is — mindenképpen figyelmet érdemel. Thienemann Tivadar figyelmeztet, hogy „a szellemi lényegre irányuló tekintet, amely a külső kéregben a belső igazság megjelenését látja, érvényesül Arany János szépirodalmi tanulmányaiban” (In *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: Hóman Bálint, Bp., 1932. 63. l.). Ennek nyomai fedezhetőek fel e nem magasra tekintő jegyzetben és, noha tudjuk, hogy a nagykorösi iskola oktatási feladatai és alkalmi szövegei, valamint a költő folyóiratában, a *Koszorúban* közreadott tanulmányai között nyilvánvalóak a különbségek az igények tekintetében is.